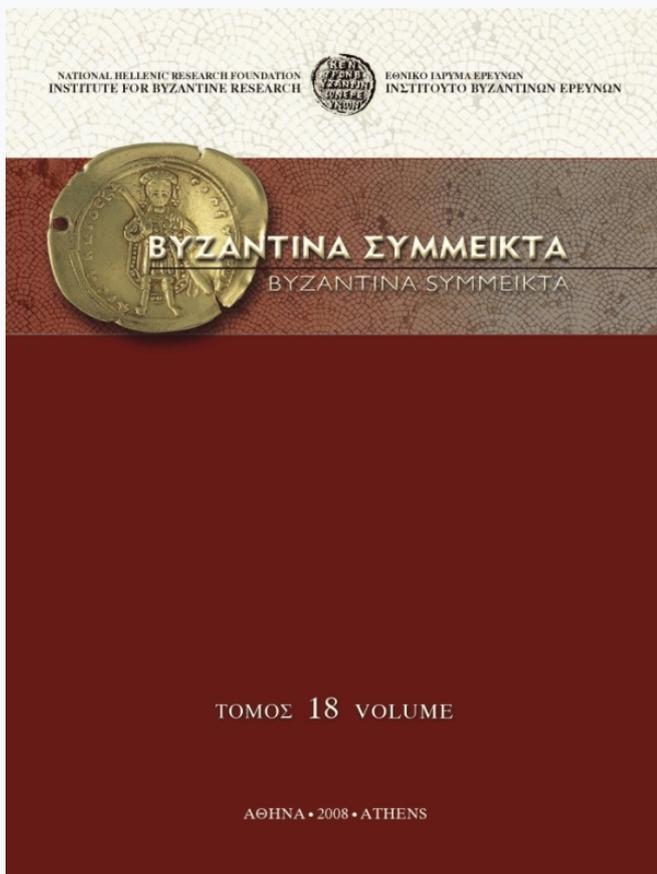


## Byzantina Symmeikta

Vol 18 (2008)

BYZANTINA SYMMEIKTA 18



### Το Υπομνηστικόν του Μιχαήλ Χωνιάτη και οι καστρηνοί

Αγγελική Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.351](https://doi.org/10.12681/byzsym.351)

Copyright © 2014, Αγγελική Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ



This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

#### To cite this article:

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. Π. (2008). Το Υπομνηστικόν του Μιχαήλ Χωνιάτη και οι καστρηνοί. *Byzantina Symmeikta*, 18, 159–169. <https://doi.org/10.12681/byzsym.351>

ΤΟ ΥΠΟΜΝΗΣΤΙΚΟΝ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗ ΚΑΙ ΟΙ ΚΑΣΤΡΗΝΟΙ

Ἐπεὶ δὲ καὶ πολλὰς ἀναγραφὰς ὑπέστημεν, ὡς μικρὸν ἄνωθεν ἀνηνέγκαμεν, δεόμεθα μὴ καὶ αὐθις βάρος ἀναγραφῆς ἐπιρριφῆναι τῇ χώρᾳ ἡμῶν, εἰ καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις τυχὸν χώραις τῶν κατωτικῶν ὀρισθῆναι γενέσθαι ἀναγραφῆ, ἀλλ' ἐπικυρωθῆναι καὶ τὸν ἔνεκα τούτου ἐπορευθέντα ἡμῖν προσκνητὸν ὄρισμόν τῆς ἁγίας βασιλείας σου καὶ μὴ μόνον τοῦτον, ἀλλὰ καὶ τοὺς διαφόρως ἀπολυθέντας καὶ ἀπειργοντας τοὺς πειρωμένους ἐκ τῶν καστρηνῶν κατέχειν ὅπωςδῆποτε καὶ νέμεσθαι χωρία καὶ στάσεις χωριτικὰς. Εἰς συντριβὴν γὰρ τοῦτο τῶν δροῦγγων καὶ ὄλεθρον ἀφορᾷ· ἢ δὲ τῶν δροῦγγων ἀπώλεια τοῦ καθ' ἡμᾶς ὄριου παντός ἐστὶν ἀπώλεια. Καὶ τούτων γενομένων, σωζοίμεθ' ἂν ἡμεῖς, σώζοιτο δ' ἂν καὶ τῷ δημοσίῳ τὰ ἐξ ἡμῶν συνεισφερόμενα· καὶ σωζόμενοι, οὐ παυσαίμεθα τοῦ ὑπερεὔχεσθαι τῆς ἁγίας βασιλείας σου, ἧς ὡς ἀνάξιοι δοῦλοι τολμήσαντες ἐδεήθημεν<sup>1</sup>.

Με αὐτὸν τὸν τρόπο καταλήγει τὸ Ὑπομνηστικόν, ἡ επιστολή-υπόμνημα τοῦ μητροπολίτη Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Χωνιάτη πρὸς τὸν βυζαντινὸ ἀυτοκράτορα Ἀλέξιο Γ' Ἄγγελο, χρονολογούμενη τὸ 1198/99. Ἡ συγκεκριμένη επιστολή ἀποτελεῖ μία ἐκ τῶν πολλῶν που κατὰ καιροὺς εἶχε ἀποστείλει ὁ Χωνιάτης πρὸς αὐτοκράτορες καὶ ἀνώτερους αξιωματούχους γιὰ νὰ παραπονεθεῖ σχετικὰ με τὴ βαρὴ ἢ συνεχὴ φορολόγησι, τὴν ἐνδεια τοῦ ποιμνίου τοῦ καὶ τὴ φτώχεια τῆς αττικῆς γῆς. Συνεπῶς, τὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα δὲν θὰ παρουσίαζε κανένα ιδιαιτέρο ενδιαφέρον –εκτὸς φυσικὰ τοῦ οικονομικοῦ–, ἀν ἓνας ὅρος σε

1. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, Ὑπομνηστικόν, ἐκδ. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σωζόμενα, τ. 1, Ἀθήνα 1879, 311.1-15.

αυτό δεν προκαλούσε την προσοχή των μελετητών. Πρόκειται για τον όρο *καστροηνοί*.

Πρώτος ασχολήθηκε με την ερμηνεία του, στα τέλη του 19ου αι., ο Σπυρίδων Λάμπρος, ο οποίος αναφέρει στα σχόλια της έκδοσης του έργου του Μιχαήλ Χωνιάτη: «Ἐντεῦθεν *καστροηνός* δύναται νὰ εἶνε ὁ κάτοικος τῆς πόλεως, ὁ ἀστός, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν κάτοικον τῆς ὑπαίθρου χώρας ἀλλὰ καὶ ὁ φύλαξ τινὸς κάστρου στρατιώτης»<sup>2</sup>. Στη συνέχεια, ο ίδιος υιοθετεί τη δεύτερη ερμηνεία του όρου *καστροηνός*, καθώς θεωρεί ότι με αυτόν τον τρόπο διασαφηνίζεται καλύτερα το παραπάνω απόσπασμα. Στηρίζει δε την άποψή του στην ύπαρξη του όρου *δροῦγγος*, τον οποίο ερμηνεύει ως «κτῆσίν τινα ἀγρῶν συνεπάγουσαν τὸ δικαίωμα ἢ τὴν ὑποχρέωσιν τῆς στρατείας» (δηλ. στρατιωτικῆς υπηρεσίας)<sup>3</sup>. Πρόσφατα, η καθηγήτρια Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, επιχειρώντας να ερμηνεύσει τον όρο του Χωνιάτη στο πλαίσιο του συνθετικού έργου της για τη Βυζαντινή Ιστορία, υιοθετεί την άποψη του Λάμπρου και λέει χαρακτηριστικά ότι οι *καστροηνοί* «ὅπως καὶ τὸ ὄνομα δηλώνει πρέπει νὰ εἶχαν σχέση με κάστρο, ἦταν δηλ. μιὰ παραστρατιωτικὴ ὀργάνωση. Ἦταν τρόπον τινα φρουροὶ τῆς περιοχῆς ...»<sup>4</sup>.

Καθώς τόσο ο Λάμπρος, όσο και η Χριστοφιλοπούλου, ερμηνεύουν με βάση τη ρωμαϊκή του έννοια τον όρο *κάστρον* (= οχυρωμένο στρατόπεδο ή, αργότερα, στρατιωτικό οχυρό), είναι επόμενο να αποδίδουν στον όρο *καστροηνοί* την έννοια «φρουρῶν τῶν κάστρων»<sup>5</sup>. Στην πραγματικότητα, όμως, ήδη από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο και κυρίως στη βαλκανική χερσόνησο, ο όρος *κάστρον* χρησιμοποιείται πλέον στις πηγές ως

2. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σωζόμενα*, τ. 2, Αθήνα 1880, 518 (στο εξής: ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαὴλ Χωνιάτης*).

3. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαὴλ Χωνιάτης*, 519. Για τη *στρατεία* βλ. ενδεικτικά, Η. GLYKATZI-AHRWEILER, *Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles*, BCH 84 (1960) 1-111, εδώ 10-24 (ανατύπωση στο *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1971, αρ. VIII) J. F. HALDON, *Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations*, DOP 47 (1993) 1-67, κυρίως 29-41 (ανατύπωση στο *State, Army and Society in Byzantium. Approaches to Military, Social and Administrative History, 6th-12th Centuries*, Variorum Collected Studies Series, Aldershot 1995, αρ. VII).

4. ΑΙΚ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Γ'1, 1081-1204, Αθήνα 2001, 295.

5. Ο.π., 295-296' ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαὴλ Χωνιάτης*, 518-519.

υποκατάστατο του όρου *πόλις*. Η αλλαγή της ορολογίας συμβαδίζει με τα αρχαιολογικά δεδομένα, καθώς σταδιακά οι παλαιότερες πόλεις της περιοχής –με λαμπρές, αν και όχι μοναδικές, εξαιρέσεις εκείνες της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης– συρρικνώνονται και τη θέση τους παίρνουν μικρότεροι οικισμοί, φυσικά ή τεχνητά οχυρωμένοι, οι οποίοι συχνά βρίσκονται σε απομακρυσμένες ή δυσπρόσιτες περιοχές<sup>6</sup>.

Με βάση το δεδομένο αυτό, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι ο όρος *καστρον* στο *Υπομνηστικόν* του Μιχαήλ Χωνιάτη δεν υποδηλώνει κάποια στρατιωτική φρουρά ή «παραστρατιωτική ὀργάνωση» (η ύπαρξη των οποίων δεν μαρτυρείται σε καμία άλλη γραπτή πηγή της εποχής), αλλά τους κατοίκους του *κάστρου* των Αθηνών, δηλ. του οχυρωμένου οικισμού που βρισκόταν στην Ακρόπολη και γύρω από αυτήν, εντός της περιμέτρου του υστερορρωμαϊκού τείχους της πόλης. Η σύγχρονη έρευνα τείνει να συμφωνήσει με τα προαναφερθέντα, καθώς αντλεί πληροφορίες από πηγές από περιοχές εκτός των Αθηνών, οι οποίες επιβεβαιώνουν την

---

6. Στις βυζαντινές πηγές οι όροι *πόλις* και *κάστρον* χρησιμοποιούνται με την ίδια ακριβώς έννοια. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Κεκαυμένου, ο οποίος στο *Στρατηγικόν*, έκδ. B. WASSILIEWSKY – V. JERNSTEDT, *Cecaumeni Strategicon; et incerti scriptoris De officiis regis libellus*, Αγία Πετρούπολη 1896 (ανατ. Άμστερνταμ 1965), 28.32-29.12, αναφέρει: *Σέρβεια πόλις ἐστὶν ὄχυρὰ ἐν Βουλγαρίᾳ... Ἦν δὲ λοειτὸν κάτωθεν τοῦ κάστρου εἰς τὸν κρημινόν, ἔνθα καὶ ἀπήρχετο ὁ στρατηγὸς καὶ οἱ ταξιάρχοι ὅτε ἠβούλοντο καὶ ἐλούοντο*. Σχετικά με την εξέλιξη του όρου *πόλις* σε *κάστρον* βλ. ενδεικτικά, G. OSTROGORSKY, *Byzantine Cities in the Early Middle Ages*, *DOP* 13 (1959) 45-66 κυρίως 62, 65-66. H. GLYKATZI-AHRWEILER, *Les forteresses construites en Asie Mineure face à l'invasion seldjoudice*, στο *Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses, München 1958*, επιμ. Fr. DÖLGER – H.-G. BECK, Μόναχο 1960, 182-189 (ανατύπωση στο *Études sur les structures administratives*, αρ. XVII) H. AHRWEILER, *L'Asie Mineure et les invasions arabes (VIIe-IXe siècles)*, *RH* 227 (1962) 28-32 (ανατύπωση στο *Études sur les structures administratives*, αρ. IX) T. E. GREGORY, *Kastro and Diateichisma as Responses to Early Byzantine Frontier Collapse*, *Byz.* 62 (1992) (= *Hommage à la mémoire de Charles Delvoye*) 235-253. A. KAZHDAN, *Polis and Kastron in Theophanes and in Some Other Historical Texts*, στο: *Ευψυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler* (Byzantina Sorbonensia 16), τ. 2, Παρίσι 1998, 345-360. Βλ. επίσης, M. HAMMOND, *The Emergence of Mediaeval Towns: Independence or Continuity?*, *Harvard Studies in Classical Philology* 78 (1974) 1-33, ο οποίος εξετάζει το ζήτημα γενικότερα, μελετώντας την εξέλιξη των πόλεων στο Βυζάντιο και τη δυτική Ευρώπη, και παρατηρεί ότι η εξέλιξη αυτή ήταν ανάλογη στις δύο περιοχές.

άποψη ότι ο όρος *καστηνηνοί* υποδηλώνει τους πολίτες ενός οχυρωμένου οικισμού<sup>7</sup>.

Λίγα παραδείγματα αρκούν για να επιβεβαιώσουν του όρου το αληθές. Ο αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας Θεοφύλακτος, γράφοντας στα τέλη του 11ου αι. στον υφιστάμενό του επίσκοπο Βιδίνης, μιλάει για *καστηηνούς* (Ἔχεις *καστηηνούς* *πονηρούς*; Ἄλλὰ *παῖδες οὗτοι πρὸς τοὺς ἡμετέρους Βουλγάρους καστηηνούς*)<sup>8</sup>. Είναι προφανές ότι ο ιεράρχης δεν αναφέρεται σε κάποια στρατιωτική φρουρά, αλλά στο ποίμνιό του στην Αχρίδα, τον χαρακτήρα του οποίου συγκρίνει αρνητικά σε

---

7. Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, *Ιστορικά και τοπογραφικά τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων*, Αθήνα 1968, 448-449, 513-515 Ὁ ἸΔΙΟΣ, «Ἐπαινος Ἰωαννίνων». *Ἡ πρωτεύουσα τῆς Ἠπείρου στὴν ἱστορική της διαδρομή*, Ἰωάννινα 1986, 27-37 Μ. Σ. ΚΟΡΑΩΣΗΣ, *Τα βυζαντινά Γιάννενα: Κάστρο (πόλη) - Ζώκαστρο: κοινωνία, διοίκηση, οικονομία*, Αθήνα 2003, 162-169. Για το ίδιο ζήτημα βλ. επίσης, Ρ. ΤΙΝΣΕΒ, *Sur les cités byzantines aux XIe-XIIe siècles*, *BBulg* 1 (1962) 145-182, ἐδὼ 174 D. JACOBY, *Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque*, *TM* 2 (1967) 421-481, ἐδὼ 427-428, 466 (ανατύπωση στο *Société et démographie à Byzance et en Romanie latine*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1975, ἀρ. VI) Ὁ ἸΔΙΟΣ, *The Encounter of Two Societies: Western Conquerors and Byzantines in the Peloponnesus after the Fourth Crusade*, *AHR* 78 (1973) 873-906, ἐδὼ 882 (ανατύπωση στο *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au XVe siècle. Peuples, sociétés, économies*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1979, ἀρ. III) J. HERRIN, *Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205*, *DOP* 29 (1975) 253-284, ἐδὼ 269, 273, 276, 279 J.-C. CHEYNET, *Le rôle de l'aristocratie locale dans l'État (Xe-XIIe siècle)*, *BF* 19, 1993 (= XVIIIth International Congress of Byzantine Studies, Moscow, 8-15 August 1992. Round Table Sessions on 8 and 12 August), 105-112, ἐδὼ 105 Μ. ANGOLD, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Καίμπριτζ 1995, 161-162, 205, 256 Σ. Ν. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, *Ανδηγαυική Κέρκυρα (13ος-14ος αι.)*, Κέρκυρα 1999, 63-64, 181-182, 244, 247, 266-267 Μ. ANGOLD, *Η τέταρτη σταυροφορία. Τα γεγονότα και το ιστορικό πλαίσιο*, μετ. Αθ. Ν. Κονδύλης, Αθήνα 2006, 186 Β. OSSWALD, *Citizenship in Medieval Ioannina*, στο *Citizenship in Historical Perspective*, επιμ. S. G. ELLIS - G. HALFDANARSON - A. K. ISAACS, Πίζα 2006, 97-105, ἐδὼ 99, 101, 102. Βλ. επίσης D. KYRITSES, *The "Common Chrysobulls" of Cities and the Notion of Property in Late Byzantium*, *Σύμμεικτα* 13 (1999) 229-245, ἐδὼ 237-238, ο οποίος ὁμως δεν δίνει ἀπάντηση στο ερώτημα της κοινωνικής προέλευσης των *καστηηνῶν*, σημειώνοντας χαρακτηριστικά: «It is added that parts of the properties defined cannot be sold to anyone, "local lord or stratiotes", but only to other "kastrenoi". Is "kastrenos" here a synonym of "epoikos", or does it describe a special class among the inhabitants of the city?».

8. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ ΑΧΡΙΔΙΟΣ, *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. Ρ. GAUTIER, *Theophylacte d'Achrida Lettres* (CFHB 16/2), Θεσσαλονίκη 1986, 325.29-30.

σχέση με εκείνον των κατοίκων της Βιδίνης. Ο όρος εμφανίζεται και στο χρυσόβουλλο του 1319, με το οποίο ο βυζαντινός αυτοκράτωρ αναγνώριζε τα προνόμια της πόλης των Ιωαννίνων<sup>9</sup>, αν και οι νεότεροι ερευνητές, που μελέτησαν τη συγκεκριμένη αναφορά, δεν έχουν καταλήξει ακόμη στο αν, τόσο στη συγκεκριμένη περίπτωση όσο και γενικότερα, επρόκειτο μόνον για άρχοντες μεγαλοκτηματίες που κατοικούσαν στην πόλη ή αν ο όρος περιλάμβανε όλους τους κατοίκους του κάστρου, ανεξαρτήτως οικονομικής και κοινωνικής θέσεως<sup>10</sup>. Ο όρος απαντά επίσης στο *Χρονικὸν τῶν Τόκκων*<sup>11</sup>, πάλι σε σχέση με τα Ιωάννινα, ενώ ακόμη και στη δημώδη *Ιστορία τοῦ Μεγαλέξανδρου* οι κάτοικοι της Βαβυλώνας, αλλά και των Αθηνών, αναφέρονται ως *καστρινοί*<sup>12</sup>.

9. F. MIKLOSICH – J. MÜLLER, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 5, Βιέννη 1887 (ανατ. Αθήνα χ.χ.), 78-84 και κυρίως 81 και 83. Βλ. επίσης, Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, *Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου τῶν τε ὁμόρων ἑλληνικῶν καὶ ἰλλυρικῶν χωρῶν διατρέχουσα κατὰ σειρὰν τὰ ἐν αὐταῖς συμβάντα ἀπὸ τοῦ σωτηρίου ἔτους μέχρι τοῦ 1854*, τ. 1, Αθήνα 1856 (ανατ. 1969), 301-306. Πληροφορίες για *καστρινοὺς* παρέχει και ἔγγραφο που ἐκδόθηκε το 1294 και ἀφορὰ τοὺς κατοίκους τῆς Κέρκυρας (Ch. PERRAT – J. LONGNON, *Actes relatifs à la principauté de Morée, 1289-1300*, Παρίσι 1967, 78-83 και κυρίως 80).

10. ΚΟΡΑΩΣΗΣ, *Γιάννενα*, 163, ὅπου και ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

11. *Χρονικὸν τῶν Τόκκων*, ἐκδ. G. SCHIRÒ, *Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo* (CFHB 10), Ρώμη 1975, 420.2697-2699.

12. *Διήγησις Ἀλεξάνδρου* (Διασκευὴ F), ἐκδ. A. LOLOS, *Ps.- Kallisthenes: Zwei mittelgriechische Prosa-Fassungen des Alexanderromans* (Beiträge zur klassischen Philologie 141), τ. 1, Meisenheim am Glan 1983, 168.21-170.4 (*Καὶ τέτοιαν ἀνδραγαθία ἐποίησαν τότε οἱ Ἀθηναῖοι τότε καὶ ἡ νύξ ἐκατέλαβεν καὶ ὄρθωσεν ὁ Ἀλέξανδρος καὶ ἔβαλεν βίγλες ὀλόγυρα τὸ φουσάτον. (4) Καὶ εἰς τὴν τέντα του ἐδιέβην καὶ τοὺς ἄρχοντες ἔμασεν τοὺς γέροντας καὶ ἐποίησεν βουλὴν τὸ τί νὰ ποιήσουνε εἰς ἐτουτουνοὺς τοὺς κακοποιοὺς ἀνθρώπους καὶ πονηροὺς τοὺς καστρίνους*), 172.3-5 (*Καὶ ἐξέβην ὁ Ἀλέξανδρος ἐκ τοῦ κάστρου μακρὰ μίλια δώδεκα καὶ ἐκρυβήθη εἰς ἕναν λόγγον. Καὶ οἱ καστρινοὶ ἐξέβησαν ἔξω εἰς τὸ πέσιμόν του*), 252.10-254.2 (*Ἀλέξανδρος ἐζύγωσεν εἰς τὴν Βαβυλωνίαν καὶ οἱ καστρινοὶ οὐδὲν τὸν ἄφηκαν μὲ τὸν πόλεμο νὰ ζυγώσῃ ἕως ἑκατὸν μίλια, τὸσον ἦτον ἡ Βαβυλωνίαν μεγάλην. Καὶ οὐδὲν τὸν ἄφηκαν νὰ πέσῃ κοντὰ εἰς τὸ κάστρον*) και Διασκευὴ V, ἐκδ. K. MITSAKIS, *Der byzantinische Alexanderroman nach dem Codex Vindob. Theol. gr. 244* (Miscellanea Byzantina Monacensia 7), Μόναχο 1967, 46 (*Καὶ οὐκ ἔμποροῦσαν οἱ ἄνθρωποι τοῦ κάστρου ἔξωθεν νὰ ἐβλέπουν καὶ ἐβαρῆθησαν οἱ καστρινοὶ τὸν πόλεμον καὶ ἄνοιξαν τὰς πόρτες τοῦ κάστρου καὶ ἐξέβηκαν ἔξωθεν εἰς τὸν πόλεμον*). Ενδιαφέρουσα εἶναι, ἐπίσης, ἡ ἀναφορὰ του Κεκαυμένου σε «συγκαστρίτες» ἐννοώντας τοὺς συμπολίτες, ἀναφορὰ που ἐνισχύει τὴν ἀποψὴ μας ὅτι ὁ ὅρος *καστρινοὺς* χρησιμοποιεῖται για τὴν περιγραφή των κατοίκων των πόλεων. Βλ. ΚΕΚΑΥΜΕΝΟΣ, *Στρατηγικόν*, 69.10-14 (*Οἱ γὰρ*

Ωστόσο, η σαφέστερη ένδειξη για την έννοια του όρου *καστροηνοί* βρίσκεται σε μία δικαστική απόφαση του Δημητρίου Χωματηνού, αρχιεπισκόπου Αχρίδος κατά το πρώτο ήμισυ του 13ου αιώνα. Σύμφωνα με αυτήν: *Ἐπεὶ οὖν παρῆν καὶ Ἀθανάσιος, εἴλκετο πρὸς τὰς δοκούσας αὐτῷ ἀποκρίσεις καὶ διεξείπεν, ὡς τὸν εἰρημένον ἀμπελῶνα παρὰ τῶν ἐν τῷ κάστρῳ Ἀχρίδας οἰκούντων ἐντοπίων φθάνει ἐξωνησάμενος, καὶ ἐπὶ τούτῳ καὶ πράσεως ἔγγραφον προσεκόμεζε, σιγνογραφίας τῶν τοιούτων καστροηνῶν φέρον ἄνωθεν. Ἐντεῦθεν μετηνέχθη ὁ τῆς ἀγωγῆς λόγος πρὸς τοὺς αὐτοὺς καστροηνοὺς, καὶ δὴ ἠρωτῶντο εἰπεῖν τὴν αἰτίαν δι' ἣν τὸ ὄρφανικὸν τοῦτο πρᾶγμα πεπράκασιν<sup>13</sup>. Στο εν λόγω χωρίο είναι σαφές ότι *καστροηνοί* είναι οι εντόπιοι κάτοικοι της πόλης της Αχρίδος, ή τουλάχιστον τα μέλη της ανώτερης τάξης, όπως θα φανεί αμέσως παρακάτω. Αναφερόμενος στο συγκεκριμένο χωρίο, στο πλαίσιο της μελέτης του για τα βυζαντινά Ιωάννινα, ο Μιχαήλ Κορδῶσης υποστηρίζει ότι με τον όρο *καστροηνοί* ο Χωματηνός εννοεί όλους τους κατοίκους του κάστρου<sup>14</sup>. Όμως, μία δεύτερη ανάγνωση του κειμένου μπορεί να οδηγήσει σε ένα διαφορετικό συμπέρασμα, καθώς γίνεται λόγος για ένα πωλητήριο έγγραφο, το οποίο έφερε την υπογραφή όλων των *καστροηνῶν*. Να υποθέσουμε ότι όλοι οι κάτοικοι της Αχρίδος, ανεξαρτήτως οικονομικής και κοινωνικής θέσεως, υπέγραψαν ένα πωλητήριο έγγραφο; Φαίνεται, λοιπόν, ότι με τις φράσεις *τῶν ἐν τῷ κάστρῳ Ἀχρίδας οἰκούντων ἐντοπίων* και *τῶν τοιούτων καστροηνῶν* ο Χωματηνός, αν και φαινομενικά αναφέρεται σε όλους τους κατοίκους του κάστρου, στην πραγματικότητα εννοούσε μόνον εκείνους που είχαν την οικονομική και κοινωνική δύναμη και το ενδιαφέρον να υπογράψουν ένα πωλητήριο έγγραφο, με άλλα λόγια τους μεγαλοϊδιοκτήτες κατοίκους*

---

*Λαρισσαῖοι οἱ συγκαστρίται αὐτοῦ εἶπαν πρὸς αὐτούς, ὅτι· «Αὕτη ἡ βουλή ἀπὸ τοῦ νῦν οὐ κρύπτεται, μᾶλλον δέ, ὅτι καὶ δύο υἱοὶ αὐτοῦ εἰσὶν ἐν τῇ πόλει, ὃ τε Γρηγορᾶς καὶ ὁ Παγκράτις, καὶ πάντως ἐμποδίζει ἡμᾶς ἵνα μαθῶν τοῦτο ὁ βασιλεὺς κρατήσῃ ἡμᾶς»).*

13. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΩΜΑΤΗΝΟΣ, *Πονήματα διάφορα*, έκδ. G. PRINZING, *Demetrii Chomatēni Ponemata diaphora* (CFHB 38), Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2002, 253.17-24. Βλ. επίσης, 92.2-6, 252.8-253.13 και 253.24-31.

14. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Γιάννενα*, 165.

του κάστρου. Το ίδιο πρέπει να υποθέσουμε και για τους Αθηναίους *καστηνοὺς* του Μιχαήλ Χωνιάτη<sup>15</sup>.

Από τα στοιχεία που παρατέθηκαν ανωτέρω, γίνεται σαφές ότι ο όρος *καστηνοὶ* στο *Ῥπομνηστικὸν* δεν αναφέρεται σε στρατιώτες, αλλά γενικά στους κατοίκους των Αθηνών, ιδίως τους εύπορους ιδιοκτήτες. Ας περάσουμε τώρα στο δεύτερο σημείο, στο οποίο οι Σπ. Λάμπρος και Αικ. Χριστοφιλοπούλου στηρίζουν την άποψή τους, την αναφορά του Μιχαήλ Χωνιάτη στους *δροῦγγους*, και ότι η απώλειά τους θα σήμαινε την καταστροφή του *ὄριου* (διοικητικής περιφέρειας) των Αθηνών. Ο μεν Λάμπρος, όπως είδαμε, υποστηρίζει ότι *δροῦγγος* δεν σημαίνει το στρατιωτικό σώμα, αλλά την κτήση αγρού με υποχρέωση *στρατείας*<sup>16</sup>, ενώ η Χριστοφιλοπούλου θεωρεί ότι οι *δροῦγγοι* ήταν «θέσεις σὲ ὑψώματα γύρω ἀπὸ ἀστικά κέντρα ... ἀπ' ὅπου μποροῦσε νὰ ἐλέγχεται ἡ περιοχὴ ἀπὸ τοὺς ἐγκατεστημένους στοὺς *δροῦγγους καστηνοὺς* οἱ ὁποῖοι κατόπτευαν τὸν *χῶρον*»<sup>17</sup>. Πέρα από τις μεταξύ τους διαφορές, είναι προφανές ότι και οι δύο μελετητές ερμηνεύουν τον όρο *δροῦγγος* με τρόπο που επιβεβαιώνει την άποψή τους ότι οι *καστηνοὶ* ήταν στρατιωτικό σώμα.

---

15. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι ο όρος *καστηνοὶ* έχει επιβιώσει μέχρι τις μέρες μας, χρησιμοποιούμενος για να περιγράψει τους παλαιούς κατοίκους της πόλης. Χαρακτηριστικό είναι ένα απόσπασμα από το διήγημα του Δημήτρη Χατζη, «Ὁ Σιούλας ὁ Ταμπάκος», από τη συλλογὴ *Τὸ τέλος τῆς μικρῆς μας πόλης. Διηγήματα*, Αθήνα 1999, 8, γραμμένο στα μέσα του προηγούμενου αιώνα: «Οἱ ταμπάκοι παινεύονταν πὼς εἶταν ἀπὸ τοὺς παλιότερους κατοίκους αὐτῆς τῆς πόλης καὶ πὼς εἶταν ὄλοι τους ἀρχόντοι «καστηνοὶ», πὸν τοὺς πέταξαν οἱ Τοῦρκοι ἀπ' τὸ κάστρο ὕστερα ἀπ' τὴν ἐπανάσταση τοῦ Σκυλόσοφου, στὰ 1612. Καὶ στ' ἀλήθεια, μιλοῦσαν τὸ ἰδίωμα τῆς πόλης καθαρότερα ἀπ' ὅλους τοὺς ἄλλους καὶ τὸ κρατοῦσαν ἀμόλευτο στὸ λεξιλόγιο καὶ στὴ φωνητικὴ του». Ας σημειωθεί ἀκόμη τὸ γεγονός ὅτι καὶ ὁ γνωστός γιαννιώτης ιστορικός Λέανδρος Βρανούσης, στην ιστορικὴ ἐρευνα τοῦ οποίου οφείλουμε πολλές ἀπὸ τις γνώσεις μας γιὰ τα μεσαιωνικά καὶ νεότερα Ἰωάννινα, υπογράφει τὴ μελέτη του γιὰ τὸ κάστρο των Ἰωαννίνων ὡς «καστηνός». Ἡ ἔως σήμερα ἐπιβίωση τοῦ ὀρου *καστηνοὶ* ὡς δηλωτικὸν των παλαιῶν κατοίκων τοῦ ιστορικοῦ κέντρου τῆς πόλης δεν περιορίζεται στην πρωτεύουσα τῆς Ἠπείρου: στις Σέρρες, τὴ Λήμνο, τὴ Μυτιλήνη, τὴ Χίο, τὸ Ἡράκλειο Κρήτης, τὴν Κέρκυρα καὶ πολλές ἄλλες πόλεις τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου παρατηρεῖται τὸ ἴδιο φαινόμενο.

16. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαήλ Χωνιάτης*, 519.

17. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία*, 295.

Αρχικά, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η έννοια του όρου *δροῦγγος* τον 12ο αι. δεν είναι σαφής. Κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο η λέξη υποδήλωνε ένα είδος στρατιωτικού σχηματισμού, ενώ από τον 7ο αι. αποτελούσε υποδιαίρεση της *τούρμας*, η οποία με τη σειρά της ήταν υποδιαίρεση του *θέματος*<sup>18</sup>. Όσο για την ύστερη βυζαντινή εποχή, η άποψη που έχει επικρατήσει είναι ότι τον 12ο-13ο αι., δηλαδή την εποχή που γράφτηκε το *Ύπομνηστικόν*, ο *δροῦγγος* αναφερόταν αποκλειστικά σε ορεινές περιοχές (εκτός της Αττικής, οι πηγές κάνουν λόγο για τη Λακωνία, την Ήπειρο και την Αιτωλοακαρνανία) και ταυτιζόταν με τον όρο *ζυγός* = «ανχένας, διάσελο», ενώ αργότερα ο όρος υποδήλωνε τα στρατιωτικά σώματα που βρίσκονταν στις ορεινές αυτές περιοχές<sup>19</sup>. Με την τελευταία άποψη φαίνεται να συμφωνεί και η Αικ. Χριστοφιλοπούλου.

Είναι προφανές ότι η ένδεια των πηγών δεν επιτρέπει ασφαλή συμπεράσματα και χρήζει περαιτέρω διερεύνησης το ερώτημα, κατά πόσον ο υστεροβυζαντινός *δροῦγγος* είχε όντως λάβει γεωγραφική έννοια τόσο στενή όσο εκείνη της ορεινής περιοχής<sup>20</sup>. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η τυχαία αναφορά των ελάχιστων σωζόμενων πηγών σε ορεινές περιοχές ή περάσματα οδήγησε σε αυτήν την ερμηνεία. Εξίσου πιθανή, αν όχι πιθανότερη, είναι η περίπτωση μετά τον 12ο αι. ο όρος να χρησιμοποιήθηκε με την ευρύτερη έννοια της διοικητικής ή γεωγραφικής υποδιαίρεσης (χωρίς γεωμορφολογικούς περιορισμούς), όπως ακριβώς

18. Για την αρχική χρήση του όρου (ως δηλωτικού ενός στρατιωτικού σχηματισμού) κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, βλ. Ph. RANCE, *Drungus*, *δροῦγγος* and *δρογγιστί*: A Gallicism and Continuity in Late Roman Cavalry Tactics, *Phoenix* 58 (2004) 96-130.

19. Βλ. ενδεικτικά *ODB*, τ. 1, λήμμα *Drungos* (M. C. BARTUSIS). Οι παλαιότερες απόψεις για την έννοια του όρου *δροῦγγος* κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο συμπυκνώνονται στα Σ. ΚΟΥΤΕΛΑΣ, *Περὶ τῶν Μελιγκῶν τοῦ Ταῦγέτου ἐξ ἀφορμῆς ἀνεκδότου βυζαντινῆς ἐπιγραφῆς ἐκ Λακωνίας* (Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών 15.3), Αθήνα 1950, 6-10 και Α. TURYN, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Great Britain* (DOS 17), Ουάσινγκτον 1980, 8-9 και σημ. 15, όπου εκτενής βιβλιογραφία. Ο Turyn γράφει ἐξ ἀφορμῆς βιβλιογραφικὸ ἰσημειώματος τοῦ ἔτους 1225 σε χειρόγραφο που γράφτηκε στην Ήπειρο. Βλ. και Ε. ΧΡΥΣΟΣ, *Ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἡπειρο σὲ σημείωμα τοῦ κώδικα Cromwell 11*, *Ἡπειρωτικά Χρονικά* 22 (1980) 58-65.

20. Σχετικά με την έννοια του όρου *δροῦγγος* κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο ετοιμάζεται ειδική μελέτη από τη γράφουσα.

γνωρίζουμε ότι χρησιμοποιήθηκαν και οι όροι *θέμα*, *τούρμα* και *βάνδον*<sup>21</sup>. Αν η άποψη αυτή είναι ορθή, τότε η κατάσταση που περιγράφεται στο κείμενο του Μιχαήλ Χωνιάτη δεν έχει καμία σχέση με στρατιώτες ορεινών φρουρών που προσπαθούν να αποκτήσουν καλλιεργήσιμες γαίες στα πεδινά, αλλά με Αθηναίους αστούς οι οποίοι, εκμεταλλευόμενοι την οικονομική τους επιφάνεια και τις δύσκολες συνθήκες της εποχής, αποκτούσαν μεγάλες εκτάσεις γης εις βάρος των χωρικών της Αττικής.

Δεν γνωρίζουμε αν στα τέλη του 12ου αι. επιβίωνε ακόμη στη διοικητική περιφέρεια των Αθηνών η παλαιά (μεσοβυζαντινή) θεματική οργάνωση, στο πλαίσιο της οποίας οι στρατεύσιμοι κάλυπταν τα έξοδά τους από τα λεγόμενα *στρατιωτικά κτήματα*<sup>22</sup>. Αν συνέβαινε αυτό, τότε η

---

21. Γενικά για τον θεσμό των *θεμάτων* βλ. ενδεικτικά, A. PERTUSI, La formation des thèmes byzantins, στο *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress, München 1958*, Μόναχο 1958, 1-40' J. KARAYANNOPOULOS, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung* (Byzantinisches Archiv 10), Μόναχο 1959' R.-J. LILIE, Die zweihundertjährige Reform. Zu den Anfängen der Themenorganisation im 7. und 8. Jahrhundert, *BSI* 45 (1984) 27-39. Για την *τούρμα* και το *βάνδον* (υποδιαίρεση του *δρούγγου* στο πλαίσιο της θεματικής οργάνωσης) βλ. ενδεικτικά, J. B. BURY, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century. With a Revised Text of The Kletorologion of Philotheos* (The British Academy Supplemental Papers 1), Λονδίνο 1911 (ανατ. Νέα Υόρκη χ.χ.), 41-43' N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972, 341' W. TREADGOLD, *Byzantium and Its Army 284-1081*, Στάνφορντ 1995, 104-104, 121' J. F. HALDON, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1999, 107-138. Ειδικότερα για την επιβίωση του όρου «τούρμα» ως γεωγραφικής και διοικητικής υποδιαίρεσης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, βλ. X. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Από τη βυζαντινή στη βενετική τούρμα. Κρήτη, 13ος - 14ος αι., *Σύμμεικτα* 14 (2001) 167-228.

22. Για τα στρατιωτικά κτήματα βλ. ενδεικτικά, N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, The Role of the Byzantine State in the Economy, στο *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century* (DOS 39), επιμ. A. E. LAIOU, τ. 3, Ουάσινγκτον 2002, 973-1058 εδών 982-983, 1000-1001, 1022, 1042-1044. Για το ζήτημα βλ. και AHRWEILER, *Recherches*, 10-24' A. HOHLWEG, *Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des oströmischen Reiches unter den Komnenen* (Miscellanea Byzantina Monacensia 1), Μόναχο 1965, 85, 89-93' P. LEMERLE, *The Agrarian History of Byzantium. From the Origins to the Twelfth Century. The Sources and Problems*, Galway 1979, 223-238' M. HENDY, 'Byzantium, 1081-1204': The Economy Revisited, Twenty Years On, στο M. HENDY, *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, Variorum Reprints, Northampton 1989, αρ. III, 1-48, εδών 10' HALDON, *Military Service*, 29-41' A. HARVEY, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, μετ. E. Σταμπόγλη, Αθήνα 1997, 47, 75, 123-124, 184-187' P. MAGDALINO, The Byzantine Army and the Land: from *Stratitikon Ktēma* to Military *Pronoia*, στο *Το εμπόλεμο Βυζάντιο*

απώλεια των κτημάτων αυτών θα σήμαινε όντως και την καταστροφή της θεματικής οργάνωσης της περιοχής, καθώς οι μεγαλοϊδιοκτήτες έτειναν να μην εκπληρώνουν πλέον τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις και να χρησιμοποιούν τη γη μόνο για την αύξηση των οικονομικών τους εσόδων. Ακόμη πιο πιθανή είναι μία άλλη ερμηνεία των λεγομένων του Χωνιάτη: θεωρώντας προφανώς ότι η ευημερία της περιφέρειάς του ήταν άμεσα εξαρτημένη από τη μικρομεσαία γαιοκτησία, με το *Ύπομνηστικόν* του ο μητροπολίτης προσπαθούσε να ευαισθητοποιήσει την αυτοκρατορική διοίκηση σχετικά με τους κινδύνους που εγκυμονούσε η ανεξέλεγκτη επέκταση της μεγάλης ακίνητης ιδιοκτησίας των πολιτών των Αθηνών σε βάρος των κατοίκων της υπαίθρου. Υπό το πρίσμα αυτό, η προσπάθεια του Χωνιάτη να αποσπάσει από τον Αλέξιο Γ' ένα έγγραφο, με το οποίο να απαγορεύεται κάτι τέτοιο, φέρει πολλές ομοιότητες με την απόπειρα των Μακεδόνων αυτοκρατόρων του 10ου αι. να προστατεύσουν τους *πένητες* γεωργούς της Μικράς Ασίας από τις αρπακτικές διαθέσεις των *δυνατών* μεγαλογαιοκτημόνων της εντόπιας στρατιωτικής αριστοκρατίας.

Όποια ερμηνεία και αν επιλέξουμε, γεγονός παραμένει ότι οι *καστροηνοί*, οι οποίοι αναφέρονται στο *Ύπομνηστικόν*, δεν ήταν στρατιώτες σε κάποια ορεινά οχυρά, όπως είχε αρχικά υποστηριχθεί τον 19ο αι. και εκ νέου πριν από λίγα χρόνια, αλλά κάτοικοι της πόλης, πιθανότατα κάτοχοι μεγάλης ιδιοκτησίας.

---

(9ος-12ος αι.), επιμ. Κ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, Αθήνα 1997, 15-36, εδώ 33-36' J. W. BIRKENMEIER, *The Development of the Komnenian Army: 1081-1180*, Λέυντεν - Βοστώνη - Κολωνία 2002, 142-145' J. LEFORT, *The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries*, στο *The Economic History of Byzantium*, τ. 1, 231-310, εδώ 278-279 (ανατύπωση στο *Société rurale et histoire du paysage à Byzance* (Bilans de recherche 1), Παρίσι 2006, αρ. XVIII).

MICHAEL CHONIATES' ΥΠΟΜΝΗΣΤΙΚΟΝ AND THE TERM *KASTRENOI*

The aim of this paper is to prove that the term *kastrenoi*, used by Michael Choniates, metropolitan of Athens, in the letter he addressed to the emperor Alexios III Angelos in 1198, denotes the inhabitants within the castle, i.e. the city. There are two different views on the subject, the one expressed by Sp. Lambros in the commentary to his edition of Michael Choniates' work and the other by Professor Aik. Christophilopoulou. Both believe that the term *kastrenos* means a member of a military unit. The paper examines Michael Choniates' passage, as well as other contemporary sources, which prove that the term *kastrenos* has no military meaning whatsoever, but refers solely to a group of people, usually of the upper class, living inside the walls of a fortified city.

